

بهبود وضعیت ناهنجاری رفتاری یک دانش آموز

جواد شیرکرمی^۱

دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اراک (j.shirkarami@yahoo.com) Email:

چکیده

نظم و انضباط دانش آموزان به مجموعه رفتارها، گفتارها و موقعیت‌هایی اطلاق می‌شود که بر هنجارهای معمول در یک محیط آموزشی منطبق باشد و زمینه اثرگذاری و بهره‌گیری مطلوب و مؤثر دانش آموزان را از محیط آموزشی فراهم سازد تا هم به تحقق اهداف سازمانی و هم به مشارکت و رشد فردی دانش آموز منجر شود. در وقوع اعمال و رفتار انسان عوامل مختلفی نظیر آموزشگاه، خانواده، اجتماع، همسالان، محیط (فرهنگی، فیزیکی و محلی) و ... دخالت دارند و مجموعه این عوامل به شکل مستقیم و یا غیر مستقیم بستر وقوع رفتارهای دانش آموز هستند. در اینجا نمونه رفتارهای دانش آموز مورد مطالعه عبارت بود از: بی‌قراری، عدم توجه به صحبت‌های معلم، آزار و اذیت هم‌کلاسی‌ها، بد اخلاقی، عدم تمرکز و بی‌حوصلگی و جابه‌جایی مکرر در کلاس. با توجه به اطلاعات کسب شده در پی بررسی تأثیر عدم پیگیری و توجه کافی والدین، کمبود محبت، وضعیت توانایی‌ها و شرایط دانش آموز بودیم تا در نهایت به بهترین شیوه‌های حل مشکل دست یابیم. در این تحقیق از روش‌های مشاهده، مصاحبه و بررسی اسناد استفاده شده است. بنابراین به طرح فرضیاتی در زمینه ضعف انگیزه، کمبود محبت و توجه، ضعف درسی و مقررات نامناسب پرداخته و به جمع‌آوری اطلاعات لازم از طریق بررسی اسناد، مصاحبه و مشاهده پرداختیم.

واژه‌های کلیدی: ناهنجاری رفتاری، علل خانوادگی، علل فردی، محیط آموزشی، مقطع ابتدایی.

۱. مقدمه

در حالی که کمیت و کیفیت آموزش در مرکز توجه مدارس و مؤسسات آموزشی قرار دارد، ناهنجاری، بی‌نظمی و اختلالات رفتاری دانش آموزان از مسائلی‌اند که معمولاً معلمان با آنها مواجه می‌شوند. از نظر فلینگ و پروس (۱۳۷۳) ناهنجاری رفتاری عبارت است از نوع رفتاری که از ارزش‌های پذیرفته شده جامعه به دور است (با توجه به فرهنگ) و دارای تکرار، شدت و مداومت است و در زمان‌ها و مکان‌های متعدد اتفاق می‌افتد و همچنین رفتاری است که با درماندگی و کاهش کارایی فرد همراه است. انضباط، اخلاق کلاس درس است و بدون آن کلاس پر ازدحام و غیر قابل کنترل می‌گردد (محمدی و جلیلی، ۱۳۹۷).

انضباط یعنی استوار شدن، خوب نگه داشتن، نظم داشتن، مرتب بودن، آراستگی، نظم و تربیت^۱ و از نظر معنایی عبارت است از اعمال قواعد و مقرراتی که یادگیری را تسهیل می‌کند و اخلاق در کلاس را به حداقل کاهش می‌دهد (صفوی، ۱۳۸۳). بی‌انضباطی رفتاری است که از طرف تعدادی از دانش آموزان انجام می‌شود و مشکلاتی را برای دانش آموز و معلم به وجود می‌آورد و معلم را در راه رسیدن به هدف که ارتقای تحصیلی دانش آموز است با مشکل روبرو می‌کند و مانع از پیشرفت تحصیلی می‌شود (نلسون و ایزابل، ص ۸۰-۸۵).

در بروز رفتارهایی از دانش‌آموزان که انضباط و هنجارهای کلاس را مختل می‌کند عللی نظیر عوامل آموزشی، خانوادگی و اجتماعی دخیل هستند که به طور مستقیم یا غیر مستقیم زمینه را برای رفتارهای ناهنجار دانش‌آموزان فراهم می‌کنند. برخی از این موارد عبارتند از: ناراحتی‌های جسمی، روحی و روانی، نداشتن علاقه و انگیزه، ضعف درسی و سردرگم بودن نسبت به وظایف، نداشتن برنامه مطالعه، کم خوابی و خستگی مفرط، تغذیه نامناسب، تأثیر محیط کلاس، علل مربوط به خانواده و مقررات سنگین و غیرمنعطف مدرسه.

با توجه به اینکه انسان در اجتماع زندگی می‌کند، باید رفتارهای اجتماعی را بیاموزد و نظم و مقرراتی که در اجتماع حکمفرماست را رعایت کند. در مواردی که رفتار فرد در جهتی بر خلاف مقررات و قوانین، یعنی بر خلاف انتظار و توقعات است او را فردی بی انضباط و هنجارشکن می‌نامند. یکی از مشکلاتی که معلمان و اولیای آموزشگاه‌ها معمولاً با آن مواجه هستند عدم رعایت مقررات از طرف دانش‌آموزان است.

۲. پیشینه

دولت آبادی (۱۳۹۲) در پژوهش خود در زمینه پیشگیری از رفتارهای نامطلوب دانش‌آموزان، بیان می‌دارد که هر کلاس درس یک محیط اجتماعی است که در آن معلم و دانش‌آموز با یکدیگر به تعامل می‌پردازند. وی توجه به موارد ذیل را در برقراری ارتباط مناسب در کلاس مؤثر می‌داند:

- معلم باید مؤدبانه صحبت کند و بهتر است از کاربرد کلماتی همچون «بایستی» که مفهوم اجبار را در خود دارد پرهیز کند.
 - معلم باید در مواقع لازم و ضروری از دانش‌آموزان خواهش و تقاضا کند.
 - به دانش‌آموزان بیاموزد تا احساسات خود را دور از هرگونه افراط و تفریط نشان دهند و به آنها گوشزد کند که استفاده از احساسات برای تأثیرگذاری بر دیگران کار درستی نیست.
 - گاهی اوقات سوال‌هایی غیرجدی مطرح کنید تا ساختار شخصیتی شما غیرقابل انعطاف به نظر نیاید.
- خسروبیگی (۱۳۹۳) در پژوهش خود در مورد مشکل ناسازگاری دانش‌آموزان، با مطالعه نتایج تحقیقات گذشته مطرح می‌کند که از عوامل اصلی ایجاد چنین اختلالات رفتاری در دانش‌آموزان می‌توان به مواردی همچون ۱- عوامل خانوادگی ۲- عوامل مدرسه‌ای اشاره کرد. همچنین برخی از تکنیک‌های مؤثر در کاهش ناسازگاری شامل صمیمیت، تأمل و سکوت، تخلیه (یعنی اینکه به طور مستقیم جواب خشونت را ندهیم)، مدل غیر پرخاشگرانه (قدم زدن و...) و پرداختن و صحبت کردن در مورد مشکل می‌باشد.
- پورعباس (۱۳۸۵) در اقدام پژوهشی خود که در زمینه اختلالات رفتاری انجام داده است، نتیجه می‌گیرد که محبت به موقع و متناسب به فرزندان و دانش‌آموزان و تقویت نکات مثبت، موجب کاهش اختلالات رفتاری و ایجاد نگرش مثبت فرد نسبت به خود و دیگران و نیز موجب بهبود وضعیت تحصیلی و رفتاری فرد می‌شود. در نهایت پیشنهاد شده که بهتر است برای شناسایی و رفع مشکل از راهنمایی‌های صاحب‌نظران استفاده گردد.

۳. بیان مسأله

همچنان که اشاره شد، برای اینکه انسان بتواند در اجتماع زندگی کند باید رفتار اجتماعی را بیاموزد. به این معنی که رفتارش باید مورد قبول اجتماع باشد و یکی از راه‌های اجتماعی شدن و مورد قبول قرار گرفتن، رعایت هنجار و مقرراتی است که در

اجتماع برقرار است. مقررات و قوانین انضباطی رفتار را تحت کنترل در می‌آورد و چون این کنترل اغلب مانع انجام خواسته‌های فرد می‌شود، گاهی موجب بروز خشم و عصبانیت می‌گردد. در تعلیم و تربیت کودکان، انضباط همیشه مورد توجه بوده ولی در اینکه این انضباط چگونه باید باشد و چگونه می‌توان آن را آموزش داد عقاید متفاوت است. هدف از نظم و انضباط این است که کودک قادر به سازش با قوانین و مقرراتی که فرهنگ یک گروه پذیرفته است شود، به طوری که رفتار خود را با توقعات و خواست‌های گروه اجتماعی که در آن زندگی می‌کند هماهنگ نماید (مقدم، ۱۳۷۹).

در وقوع رفتارهای ناهنجار و مختل‌کننده انضباط عوامل متنوعی دخیل هستند که به طور مستقیم یا غیر مستقیم زمینه را برای رفتارهای مخرب دانش‌آموزان فراهم می‌کنند، از نظر صفوی (۱۳۷۹) این عوامل را می‌توان به مواد زیر تقسیم بندی کرد:

- الف) علل مربوط به دانش‌آموزان: ناراحتی‌های جسمی، روحی و روانی، تغذیه نامناسب، نداشتن علاقه و انگیزه، نداشتن برنامه شخصی مطالعه، کم‌خوابی و خستگی مفرط، انجام ندادن تکالیف خود، استقلال طلبی و مقابله با اقتدار معلم.

- ب) علل مربوط به معلم: فقدان آمادگی جسمی، روحی و روانی معلم، ناآگاهی از روش‌های جدید تدریس، بی‌علاقگی نسبت به شغل معلمی، ناتوانی در برقراری ارتباط مطلوب با دانش‌آموزان، تبعیض گذاشتن بین دانش‌آموزان، نداشتن طرح درس، بی‌توجهی به دانش‌آموزان، استفاده از روش‌های منفعل، استفاده نامناسب از تشویق و تنبیه، بی‌توجهی به مسائل و مشکلات دانش‌آموزان، مبهم بودن توقعات و انتظارات معلم، نداشتن روحیه انتقاد پذیری و خودداری از پاسخ‌گویی به سوالات دانش‌آموزان و ناآگاهی از روش‌های اصلاح رفتار.

- ج) علل مربوط به محیط: محیط مدرسه را می‌توان از دو بعد فیزیکی (وضعیت فیزیکی کلاس، نظافت و پاکیزگی، برخورداری از نور و هوای مناسب، میز و صندلی راحت و کافی) و عاطفی (عوامل عاطفی مانند تعویض مکرر برنامه درسی، برخورد نامناسب دست‌اندرکاران ستادی مدرسه با دانش‌آموزان، یکنواخت بودن برنامه‌های صبحگاهی) مورد بررسی قرار داد.

- د) علل مربوط به خانواده: نظیر فضای روانی و عاطفی، شرایط و روش‌های ناسالم (صفوی، ۱۳۸۳).

همه رفتارهای انسان دارای اهداف و ابعادی است. در مواجهه درست با بچه‌های دارای مشکل باید خود را به مهارت‌های مقدماتی مجهز کنیم. ما می‌توانیم در ابتدای سال تحصیلی با لحاظ کردن مدیریت صحیح و بیان مقررات و وظایف و انتظاراتی که از دانش‌آموزان داریم و با طراحی معنادار و روش متناسب با فهم و نیاز دانش‌آموزان از وقوع و یا دست‌کم گسترش خیلی از مشکلات جلوگیری کنیم و در زمانی که با مسأله‌ای مواجه می‌شویم باید تمام پیش‌زمینه‌ها، ابعاد و دامنه مشکل و همچنین همه پتانسیل‌های مناسب در جهت رفع مشکل را مورد شناسایی دقیق قرار دهیم و به شکل مؤثر در جهت کاهش مشکل مربوط اقدام کنیم.

دانش‌آموزی که ما با آن مواجه هستیم، دارای اختلالات رفتاری و بی‌نظمی از قبیل شلوغی غیرعادی، اذیت و آزار دیگر دانش‌آموزان، بی‌حوصلگی، صحبت‌های زشت، لجبازی، تنبلی در دروس و... است. بنابراین درصدد برآمدن تا مشکل دانش‌آموز را حل نماییم و او را به رعایت هنجارها و مقررات ترغیب نماییم. نمونه رفتارهای این دانش‌آموز عبارتند از:

- بدون اجازه معلم شروع به صحبت و اظهارنظرهای نامناسب در کلاس می‌کند.
- هنگام حضور در کلاس، همکلاسی‌ها را مورد آزار و اذیت قرار می‌دهد.
- هر روز با دانش‌آموزان دعوا می‌کند و بد اخلاق است.
- از نظر درسی ضعیف است و بی‌حوصله و فاقد تمرکز است.

- در یک جای ثابت نمی نشینند و مدام جابه جا می شود.

۴. اهداف

الف- اهداف کلی:

- مشخص نمودن علل ناهنجاری رفتاری دانش آموز

- بهبود وضعیت ناهنجاری رفتاری دانش آموز

ب- اهداف جزئی:

- تعیین علل و عوامل مرتبط با خانواده در بروز ناهنجاری دانش آموز

- تعیین علل مربوط به محیط آموزشی در بروز ناهنجاری دانش آموز

۵. سؤالات

- آیا تربیت و روابط غلط، موجب اختلال رفتاری دانش آموز شده است؟

- آیا او دچار کمبود محبت شده است؟

- آیا ضعف درسی موجب عدم توجه و بی نظمی او در کلاس می شود؟

- چه راه حل هایی برای مشکل وجود دارد؟

- چه کسانی می توانند در حل مشکل کمک کنند؟

- با به کارگیری چه شیوه هایی می توان دانش آموز را به سوی رعایت هنجارهای کلاسی هدایت کرد؟

۶. روش کار

اقدام پژوهی به هر فعالیتی می گویند که بتواند وضعیت موجود را به وضعیت مطلوب تری تبدیل کند. در واقع محور اصلی در این نوع تحقیق، اقداماتی است که در جهت رفع مشکل صورت می گیرد. در اینجا جهت بهره مندی از تجارب گذشته، ابتدا به مطالعه آثار و کتب و مقالات مرتبط پرداخته شد. برای گردآوری اطلاعات در این پژوهش از روش های مشاهده، مصاحبه و بررسی اسناد استفاده شده است.

راه منطقی این است که وقتی مشکلی در کلاس پیش می آید ابتدا باید آن مشکل و ابعاد آن را شناسایی کرد و سپس راه حل هایی جهت رفع مشکل پیدا کرد تا به بهترین و مؤثرترین روش دست یابیم و در نهایت آن مشکل رفع گردد.

اولیای دانش آموزان به عنوان ذینفع آموزش و پرورش، از ارکان اساسی در فرایند آموزش و یادگیری و تربیت دانش آموزان هستند. بنابراین ضرورت دارد تا هم عوامل مدرسه و هم معلم با اولیا در ارتباط باشند. برگزاری منظم جلسات هم فکری و نظرسنجی بین اولیا و معلمان گامی مؤثر در این مسیر است.

۷. گردآوری شواهد ۱

در اولین جلسه تشکیل کلاس درس و هنگامی که حضور و غیاب دانش آموزان انجام می شد، وقتی نوبت به دانش آموز مورد نظر رسید، پسری را مشاهده کردم که با ظاهری نامرتب و با صدای بلند و غیرعادی خودش را معرفی کرد. در روزهای بعد این دانش آموز با دانش آموزان دیگر به طور مداوم درگیری فیزیکی و کلامی داشت و پایش را روی میز می کشید. شلوغی

غیرعادی، آزار رساندن به دیگر دانش آموزان، بی حوصلگی، بدون اجازه صحبت کردن و بلند شدن، تنبلی و لجبازی از این دانش آموز مشاهده شده است.

روزی یکی از والدین او برای پیگیری وضعیت درسی او به مدرسه آمد و مسأله را با ایشان در میان گذاشتم و برای ایشان در مورد هنجارها و وظایف دانش آموزان و عدم رعایت این هنجارها توسط فرزندش صحبت کردم و او با دقت به توضیحات گوش داد و ایشان اظهار داشت که در خانه در مورد رعایت قوانین و هنجارهای مدرسه و کلاس درس با او صحبت می کند. نمونه هایی از خصوصیات این دانش آموز عبارت است از:

- از نظر درسی ضعیف است.
- او به شکل واضحی بی حوصله است.
- در خانه و مدرسه بد اخلاق است.
- هر روز دانش آموزان را مسخره می کند و القاب نامناسب می دهد.
- هر روز با دانش آموزان دعوا می کند.
- معمولاً در کلاس صداهای ناهنجار در می آورد.
- در انجام تکالیف دقت لازم را ندارد.

۸. تجزیه و تحلیل

وقتی در مورد حرف هایی که به بچه ها می گفت سؤال پرسیدم، او گفت که یکی از اقوام نزدیکش که معمولاً به خانه آنها رفت و آمد دارد این طور صحبت می کند و ظاهراً به دلیل الگوپذیری و همانندسازی، او نیز آنها را تکرار می کند. با توجه به بررسی هایی که در مورد رفتار دانش آموز انجام شد، یکی از علت های ناسازگاری این است که او فیلم های خشن زیاد نگاه می کند. این در حالی است که از جمله مسائلی که باعث افزایش خشونت می شود تماشای مکرر خشونت در رسانه های گروهی و فیلم ها می باشد و میزان پرخاشگری افرادی را که آمادگی شدید برای دست زدن به این رفتارها را دارند افزایش می دهد. علاوه بر این، مسأله اشتغال والدین و همچنین وجود خواهر و برادرهای دیگر و کم توجهی نسبت به دانش آموز مذکور، در تشکیل و بروز رفتارهای نابهنجار از سوی دانش آموز بی تأثیر نیست.

گاهی به هر دلیلی اعم از کم کاری در محیط آموزشی (خصوصاً در سال های ابتدای تحصیل) و یا به دلیل غفلت و عدم توجه کافی خانواده ها نسبت به فرزندان خود، ناامیدی و بی توجهی به درس در بچه ها تبدیل به عادت می شود و وقتی انرژی آنها صرف یادگیری نشود، به طور طبیعی ناسازگار می شوند. بنابراین لازم است تا معلم توانمندی دانش آموز را در نظر گیرد و او را به حال خود رها نکند.

۹. اقدام و راهکارها

تلاش های صورت گرفته را می توان در این موارد خلاصه کرد: اقدام سیستمی (یعنی از همه عوامل کمک گرفته شد و از تجارب جمعی و هم افزایی استفاده شد)، اقدام عملی (تدوین و اعلام قوانین و هنجارها، اطلاع دادن رفتارهای دانش آموز به مدیر و معاون، اولیا و پیاده سازی راهکارهای اصلاحی). پند و اندرز (ارائه داستان های کوتاه در مورد ارزش کارهای خوب)، سیستم تشویقی (بر اساس ذائقه شناسی تقویت ها و نیز عواملی که برای دانش آموز ناخوشایند است؛ مثل جایزه و یا استفاده از علائم چهره ای)، مشورت با اولیای دانش آموز (نظارت بیشتر بر ارتباطات دانش آموز)، مشارکت دانش آموز در امور کلاس و مدرسه و آموزش هنجارها به دانش آموزان، توجه و تقویت رفتار مطلوب، کم توجهی و عدم تقویت رفتار نامطلوب؛ یعنی تقویت فوری رفتارهای مطلوب و عدم تقویت رفتارهای نامطلوب (به محض اینکه نشانه ای هر چند کوچک از یک فعالیت مطلوب را از

خود بروز می‌داد، مثلاً دقت در گوش دادن یا روان خواندن مطالب درسی و یا پاسخ دادن به پرسش‌های درسی، به سرعت مورد تقدیر قرار گرفت)، تغییر جای نشستن در کلاس، تدوین یک سیستم ارزیابی - بازخود، ارائه تکالیف متناسب (یعنی ابتدا سعی می‌شد تا در مورد این دانش آموز تکالیف روان تری مطرح شود تا به ابراز وجود بپردازد و سپس به بخش دشوارتری از تکلیف راهنمایی می‌شد).

۱۰. گردآوری شواهد ۲

بعد از اجرای راه حل‌ها رفته رفته تغییراتی در رفتار دانش آموز مشاهده شد. اما برای حصول اطمینان از دوستان و همکلاسی‌هایش پیگیری به عمل آمد و به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته شد، بیشتر آنها رفتار او را «خوب» و «خیلی خوب» توصیف کردند.

سپس از دیگر همکاران آموزشی در مورد او پرس و جو شد و همگی از بهتر شدن رفتار او می‌گفتند. همه اظهار داشتند که در گذشته صدهای غیر عادی او بیرون از کلاس و دفتر مدیر شنیده می‌شد. همچنین او همواره آمادگی خود را برای مشارکت در امور مدرسه اعلام می‌نماید. گاهی مشاهده می‌شد که خوراکی‌های خود را با دوستانش تقسیم می‌کند و در زنگ ورزش با احترام از دوستانش می‌خواهد تا با او بازی کنند و یا به آنها اجازه می‌دهد تا با وسایل او بازی کنند.

از پدر او در مورد رفتارهایش در خانه پرسش شد و او گفت مدتی است که رفتار او بسیار بهتر شده و در خانه به پدر و مادر احترام می‌گذارد و نافرمانی و ناهنجاری نمی‌کند.

من نیز به عنوان معلم از او رضایت دارم، اگر چه ممکن است او به طور صددرصد تغییر نکرده باشد اما دست کم از یک دانش آموز ناهنجار به یک دانش آموز معمولی که به وظایف خود آگاه است و رفتاری معقولانه دارد تبدیل شده است.

۱۱. اعتباریابی

بر اساس مطالعات و بررسی‌ها، تأثیرات اقدامات انجام شده مثبت ارزیابی شد. از جمله منابع اعتبار، مواردی نظیر مشاهدات و تجارب معلم، تجارب و نظرات معلم راهنما و همکاران آموزشی و کتاب‌های مرتبط قابل ذکر است. ناهنجاری دانش آموز مورد مطالعه شامل لجبازی، پرخاشگری، بی‌حوصلگی و ضعف شدید تحصیلی بود. بعد از بررسی وضعیت خانوادگی و مطالعه علل اختلالات رفتاری، با کمک و راهنمایی‌های همکاران، مشاوران، مطالعه کتب و مقالات مرتبط و نیز همکاری بستگان برای بهبود وضع او اقدام شد و اطلاعات لازم نیز در جهت رفع مشکل به دست آمد و در نهایت ناهنجاری و ضعف درسی او بهبود یافت.

در نهایت مشخص شد که راه حل‌هایی نظیر تغییر جای او، تماس با اولیا و گزارش وضعیت درسی و انضباطی دانش آموز، ارائه تکالیف در حد توانمندی به دانش آموز، مشارکت و دادن مسئولیت در امور مدرسه و کلاس، تدوین یک سیستم ارزیابی - بازخورد و تشویق در ابعاد درسی و انضباطی برای این دانش آموز نتایج سودمندتری در پی داشت.

۱۲. پیشنهادات

۱. تغییر روش آموزش از سنتی به نوین و منعطف.
۲. گرفتن کمک از خود دانش آموزان در حل مشکلات خودشان از طریق ایجاد ارتباط دوستانه و اعتمادسازی.
۳. اجتناب از واکنش عجولانه و پرداختن به بحث و بررسی در یک فرصت مناسب.
۴. اعمال نظم و مدیریت از همان روز اول آغاز کلاس درس و اعلام حقوق و وظایف دانش آموزان به ایشان.

۵. فعالیت‌های یادگیری را طوری طراحی کنید که برای همه دانش‌آموزان قابل فهم باشد و اتخاذ ارزیابی متنوع و گسترده حین تدریس.
۶. تقدیر و تشکر در کلاس، مراسم صبح‌گاه، نامه به اولیا و یا هر طریق دیگر.
۷. توصیه به والدین جهت توجه عادلانه به همه فرزندان خود.
۸. تقسیم و واگذاری مسئولیت‌ها بین همه دانش‌آموزان.
۹. تلاش برای ایجاد انگیزه در دانش‌آموز با به کارگیری روش‌های منعطف اداره کلاس و تعیین تکالیف حاوی مضامین اخلاقی، احادیث و سخن بزرگان و... با محوریت نظم و وظایف.

منابع

- [۱] محمدامین محمدی و منصوره جلیلی (۱۳۹۷). علت بی‌نظمی و بی‌انضباطی دانش‌آموزان در کلاس، دومین کنفرانس بین‌المللی نوآوری و تحقیق در علوم انسانی، مدیریت و معارف اسلامی.
- [۲] بدری مقدم، ۱۳۷۹. کاربرد روان‌شناسی در آموزشگاه. تهران: انتشارات سروش.
- [۳] امان‌اله صفوی، ۱۳۸۳. کلیات روش‌ها و فنون تدریس، تهران: انتشارات نشر معاصر.
- [۴] روح‌انگیز پورعباس، ۱۳۸۵. اختلالات رفتاری رقیه، سایت: <http://amouzgar.com/anjoman/showthread.php?tid=231>
- [۵] اقدام پژوهی با موضوع کاهش مشکل بی‌انضباطی دانش‌آموزان پایه پنجم دبستان در سال تحصیلی ۸۳-۸۴، آدرس: <http://sadeghi8.blogfa.com/post/1>
- [۶] ریتاولکس نلسون، ایزارائل الن سی، ۱۳۶۹. اختلالات رفتاری کودکان. (مترجم: محمد تقی منشی طوسی). مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- [۷] شکوه نوابی نژاد، ۱۳۷۲. رفتارهای بهنجار و نابهنجار کودکان و راه‌های پیشگیری و درمان. تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان. fa.wikipedia.com
- [۸] فریبا دولت‌آبادی، ۱۳۹۲. پیشگیری از رفتارهای نامطلوب دانش‌آموزان در کلاس، <http://fariba1174.blogfa.com/post/10>
- [۹] امیر خسرویگی، ۱۳۹۳. چگونه توانستم مشکل ناسازگاری دانش‌آموزم را کاهش دهم؟، <http://akhosro.blogfa.com/post/8>